

IWONA NIEWIADOMSKA
Katedra Psychoprofilaktyki Społecznej
Instytut Psychologii KUL

RENATA MARKIEWICZ
Zakład Pielęgniarstwa Psychiatrycznego
AM Lublin

NASILENIE PSYCHOLOGICZNEGO SYNDROMU AGRESJI JAKO CZYNNIK RYZYKA CZYNÓW KARALNYCH POPEŁNIANYCH PRZEZ NIELETNICH

1. TEORETYCZNE PODSTAWY BADAŃ

W kryminologii można spotkać dwa sposoby pojmowania agresji. Podejście obiektywne zwraca uwagę na skutki działania. Agresją w takim pojęciu są zachowania wywołujące określoną szkodę (np. śmierć, cierpienie). Natomiast podejście subiektywne zwraca uwagę na stronę podmiotową, czyli na osobę działającą, jej stan emocjonalny lub motywację mającą na celu wywołanie określonych szkód (np. śmierci czy cierpienia). Oznacza to, że z agresją są związane zachowania, których celem jest wyrządzenie szkody bez względu na osiągnięcie celu¹.

W podejściu subiektywnym agresywność stanowi jeden z wymiarów osobowości rozumianej jako zorganizowaną strukturę cech i sposobów zachowania decydujących o specyficznych sposobach przystosowania się danej jednostki do środowiska. Opisywany wymiar osobowości manifestuje się przez częsty syndrom przeżyć, postaw i nieadekwatnie silnych w stosunku do bodźca zachowań agresywnych, które mogą manifestować się w postaci szkodliwej dla poszczególnych jednostek, grup społecznych, jak również samego podmiotu sprawczego w przypadku aktu samobójczego².

¹ J. Błachut, A. Gaberze, K. Krajewski. *Kryminologia*. Gdańsk: Arche 2001 s. 263.

² Z. Gaś. *Współzależność między wybranymi formami agresywności a patologicznymi cechami osobowości*. „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1981 nr 12 s. 119; D. Wójcik. *Środowisko rodzinne a poziom przestępczości młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*. Wrocław: Ossolineum 1977 s. 10.

Wyniki badań empirycznych wykazały, że agresywność należy traktować w sposób heterogeny, zarówno w odniesieniu do jej manifestowanych form, jak i psychologicznej regulacji. Uwzględniając strukturę agresywnych czynności i uczestniczące w ich regulacji procesy intrapsychiczne, można mówić co najmniej o kilku jej postaciach: agresji reaktywno-impulsywnej, wrogości, agresji instrumentalno-zadaniowej oraz agresji immanentno-spontanicznej. W każdym wymienionym rodzaju agresji inny jest mechanizm uruchamiania i hamowania czynności³.

Relacja między wewnętrznymi mechanizmami regulacyjnymi, których reprezentantem jest agresywność, a czynnościami agresywnymi ma również złożony charakter, ponieważ jest to specyficzny mechanizm regulacyjny, który w warunkach aktywizujących organizację wewnętrzną sprzyja podejmowaniu czynności o charakterze agresywnym. Proces ten można określić jako decyzję zachowania agresywnego. Decyzyjny próg zirytowania pozwala selekcjonować bodźce awersyjne pod względem intensywności, określa bowiem granicę tolerowania przez jednostkę narastającego napięcia nerwowego. Próg ten jest uwarunkowany genetycznie, konstytucjonalnie, a jednocześnie stanowi rezultat uczenia się społecznego, dzięki czemu można go w pewien sposób modyfikować. Pozytywne wzmocnienia społeczno-kulturowe do manifestowania agresji przez jednostkę sprzyjają tendencji do obniżania się progu zirytowania, natomiast wzmocnienia negatywne zachowań agresywnych – do jego podwyższania⁴.

Do czynników determinujących względną trwałość zachowań agresywnych (przewadze tego typu reagowania nad innymi) należą również predyspozycje temperamentalne, silne nawyki reagowania agresją na sytuację stresową oraz słabe mechanizmy kontroli zachowania⁵. Ważnymi regulatorami agresywności są również procesy poznawcze człowieka związane z sygnałami o agresywnych lub frustracyjnych konotacjach, które sprzyjają facylitacji reakcji agresywnej, atrybucjami agresji oraz obrazem własnej osoby⁶. Rola procesów poznawczych w po-

³ J. Gierowski. *Psychologiczne wyznaczniki przestępczości*. W: *Psychologia. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*. T. 3. Red. J. Strelau. Gdańsk: GWP 2000

wstawaniu zachowań agresywnych wynika z faktu, że zachowanie jednostki w określonych sytuacjach z jednej strony zależy od tego, jak subiektywnie interpretuje ona sytuację, a z drugiej – od tego, jak ocenia siebie⁷. Tak więc wystąpienie, forma i natężenie zachowania agresywnego u człowieka w sytuacji kontaktu społecznego są konsekwencją funkcjonowania poznawczych struktur regulacyjnych, w tym również samooceny. O tym, czy napięcie emocjonalne wywołane w sytuacji społecznej interakcji zostanie przez osobę odczytane jako sygnał osobistego zagrożenia, zależy od ukształtowanych w określonych warunkach wychowawczych, szczególnie w rodzinie, zespołu nawyków reagowania na napięcie, które powstaje w takich sytuacjach⁸. U osoby narażonej na ryzyko obniżenia samooceny w „oczach własnych lub innych ludzi” następuje uruchomienie mechanizmów obrony umożliwiających ochronę zagrożonego obrazu własnego „ja”. Wśród nich wyróżnia się zachowanie agresywne⁹. Wyniki badań wskazują, że agresywny sposób reagowania na napięcie emocjonalne kształtuje się szczególnie mocno w sytuacji wychowawczej, w której rodzice nastawieni są do dziecka wrogo, odtrącająco i okazują mu niewiele uczuciowego ciepła. Rygorystyczne postępowanie wychowawcze można traktować jako przejaw agresji rodziców wobec dziecka, stanowiącej rodzaj wzorca zachowania. Utrwalenie się takiego wzorca zachowania u dziecka stanowi rodzaj nawyku reagowania na inne osoby, przedmioty ze środowiska czy sytuacje zadaniowe¹⁰.

Analizując przejawy agresji u osób, które wchodzą w konflikt z prawem karnym, należy zwrócić uwagę, że do tej pory nie ustalono jednoznacznie wzajemnej zależności między zachowaniem agresywnym i przestępstwem. Niektórzy psychologowie zajmujący się teorią agresji (np. J. Dollard i L. Berkowitz) byli skłonni uznawać każde przestępstwo za przejaw agresji.

Mniej kontrowersyjne jest stanowisko wskazujące, że omawiane pojęcia zachodzą na siebie i krzyżują się, ponieważ nie każdy akt przestępczy jest zachowaniem agresywnym i nie każdy przejaw agresji jest przestępstwem. W literaturze

nizmów poznawczych w regulacji agresji. W: *Z zagadnień psychologii agresji*. Red. A. Frączek. Warszawa: PWN 1980 s. 97-116.

⁷ D. Borecka-Biernat. *Osobowościowe i wychowawcze przesłanki agresji uczniów w sytuacji ekspozycji społecznej*. W: *Problemy współczesnej patologii społecznej*. Red. B. Urban. Kraków: 1998 s. 86; M. Tyszkowa. *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN 1986; A. Biela. *Współczesne tendencje w psychologii poznawczej*. „Przegląd Psychologiczny” 1989 nr 1 s. 27-43.

⁸ M. Tyszkowa. *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN 1986.

⁹ Borecka-Biernat. *Osobowościowe i wychowawcze przesłanki agresji* s. 85-86.

¹⁰ Tamże s. 86.

można również znaleźć poglądy, że „agresja kryminalna” (sprzeczna z prawem) nie może być traktowana jako odrębne zjawisko psychologiczne, ponieważ agresywność nie różnicuje przestępców od nieprzestępców. Różnice pomiędzy tymi grupami sprowadzają się jedynie do wyuczonych społecznie sposobów przejawiania agresji¹¹.

Z badań wynika, że sprawcy przestępstw o charakterze agresywnym charakteryzują się brakiem dojrzałości zarówno struktur popędowo-emocjonalnych, jak i struktur poznawczych, nieumiejętnością kontroli swoich reakcji, impulsywnością, drażliwością, nadpobudliwością, wysokim pogotowiem lękowym, trudnościami w zakresie przestrzegania norm społecznych, brakiem umiejętności w zakresie wyciągania wniosków z popełnionych błędów, niskimi zdolnościami planowania i przewidywania przyszłości, małymi zdolnościami zaradczymi w sytuacjach trudnych, silnymi mechanizmami obronnymi, zaburzoną samooceną, podejrzliwością, nieufnością, wrogością i egocentryzmem¹². Wrogość wobec otoczenia i skłonność do podejmowania działań odwetowych w grupie przestępczej pojawiają się szczególnie silnie w sytuacjach konfliktowych, którym towarzyszą takie zmienne osobowościowe, jak: nadmierna pobudliwość, pobudzenie emocjonalne, gniewliwość i drażliwość¹³. Przestępcy charakteryzujący się wysokim poziomem ogólnej agresywności mają silne mechanizmy obronne i doświadczają dużych trudności w postaci wyobcowania ze środowiska, problemów w przestrzeganiu norm społecznych, wrogości wobec otoczenia, nieumiejętności kontrolowania własnej impulsywności oraz zaburzeń nastroju¹⁴. Analiza motywacji sprawców zabójstw pokazała również, że regulacja agresywnych czynności przestępczych w tej grupie przebiegała najczęściej na poziomie struktur popędowo-emocjonalnych przy znacznym ograniczeniu samokontroli, racjonalnego działania i unikania przeszkód¹⁵. Analiza agresywności za pomocą metody IPISA ujawniła istotnie wyższy poziom psychologicznego syndromu agresji i jego przejawów w zbiorowości przestępców niż w zbiorowości nieprzestępców. W grupie osób wchodzących w konflikt z prawem najsilniej zaznaczyły się takie jego przejawy, jak: zachowania autoagresywne, wrogość wobec otoczenia, agresja skierowana na zewnątrz, agresja fizyczna, agresja pośrednia, agresja przemieszczona oraz niska

poziom agresywności może stanowić czynnik determinujący zachowania przestępcze¹⁶.

Szczególnie niepokojącym zjawiskiem w ostatnich latach w zakresie czynów karalnych nieletnich jest wzrost czynów wyjątkowo agresywnych, zagrażających zdrowiu i życiu, takich jak: pobicia, rozboje, gwałty i zabójstwa. Badania pokazują, że wśród nieletnich skierowanych do zakładów poprawczych największy odsetek stanowią wychowankowie, którzy wielokrotnie byli sprawcami dotkliwego pobicia¹⁷. Z analizy dokumentacji spraw sądowych wynika, że młodzi ludzie często nie poprzestają na ubezwłasnowolnieniu ofiary, lecz poprzez maltretowanie doprowadzają ją do trwałego kalectwa¹⁸. Teoria napięcia zakłada, że młodzież popełnia czyny karalne pod wpływem negatywnych stanów afektywnych, głównie gniewu i zbliżonych doń emocji, które najczęściej wynikają z negatywnych interakcji z innymi ludźmi¹⁹. Doświadczenia negatywnych afektów, a szczególnie gniewu, rodzi pragnienie kroków korekcyjnych, a czyn przestępczy może być jedną z możliwych reakcji łagodzenia napięcia, osiągania pozytywnie wartościowych celów, odzyskania pozytywnej stymulacji, przetrwania lub ucieczki od negatywnej stymulacji.

2. METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Analiza nasilenia agresji u młodzieży wchodzącej w konflikt z prawem karnym zostanie przedstawiona na bazie wyników badań empirycznych. W artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie: *Jakie różnice występują w nasileniu przejawów agresji u nieletnich i młodzieży pozytywnie dostosowanej społecznie?*

¹⁶ J. Szałański, D. Wąłła-Bechaj. *Wskaźniki syndromu agresji osadzonych za przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu oraz mieniu*. W: *Wina – kara – nadzieja – przemiana*. Red. J. Szałański. Łódź–Warszawa–Kalisz: COSSW 1998 s. 402-403.

¹⁷ A. Szecówka. *Zachowania dewiacyjne a stymulowanie empatii młodzieży zakładu poprawczego*. W: *Problemy współczesnej patologii społecznej* s. 75; E. Bielecki. *Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca*. Bydgoszcz: WSP 1995 s. 117.

¹⁸ D. Rode. *Społeczne i psychologiczne determinanty przestępczych zachowań agresywnych młodzieży*. W: *Przemoc dzieci i młodzieży*. Red. J. Papież, A. Płukis. Toruń: A. Marszałek 1997 s. 127; A. Nowak, E. Wysocka. *Problemy i zagrożenia we współczesnym świecie. Elementy patologii społecznej i kryminologii*. Katowice: WN „Śląsk” 2001 s. 124.

¹⁹ B. Urban. *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: UJ 2000 s. 209.

Charakterystyka badanej grupy

W analizie uwzględniono wyniki badań 202 osób w wieku 17-19 lat, które ze względu na 2 kryteria – płci i naruszania norm prawa karnego – podzielono na 4 grupy:

1. Grupę A stanowi 69 chłopców, którzy nie mieli kolizji z prawem karnym, a wychowawcy i pedagodzy szkolni określili ich jako pozytywnie przystosowanych do wymagań szkolnych.

2. W grupie B znalazło się 26 dziewcząt, które również nie miały kolizji z prawem karnym, a wychowawcy i pedagodzy szkolni określili je jako pozytywnie przystosowane społecznie.

3. Do grupy C zakwalifikowano 77 chłopców, którzy wielokrotnie popełniali czyny karalne (kradzieże, bójki, rozboje, czyny chuligańskie).

4. Grupę D stanowi 30 dziewcząt, które wielokrotnie popełniały czyny karalne (kradzieże, bójki, rozboje, czyny chuligańskie).

Wobec osób z grup: C i D stosowano różne środki wychowawcze lub poprawcze w postaci dozoru kuratora sądowego, pobytu domu dziecka, umieszczenia w zakładzie opiekuńczo-wychowawczym lub w zakładzie poprawczym.

Charakterystyka zastosowanych metod badawczych

Do analizy przejawów agresji zastosowano Inwentarz Psychologicznego Syndromu Agresji IPSA II Z. Gasia. Metoda składa się z 11 czynników: skłonność do działań odwetowych (SE), tendencje autodestrukcyjne (SF), zaburzenia kontroli agresji (WR), agresja przemieszczona (NA), nieuświadomione tendencje agresywne (AP), agresja pośrednia (Apo), agresja instrumentalna (AS), wrogość wobec siebie (AF), agresja fizyczna wobec otoczenia (K), wrogość wobec otoczenia (O), agresja reaktywna (AR) oraz ogólny poziom nasilenia syndromu agresji (WO)²⁰.

Sposób opracowania wyników

kach inwentarza IPSA-II w 4 wyodrębnionych grupach (chłopców pozytywnie dostosowanych – gr. A, dziewcząt pozytywnie dostosowanych – gr. B, nieletnich chłopców – gr. C, nieletnich dziewcząt – gr. D). Porównania wielokrotne służące obliczaniu istotności różnic międzygrupowych zostały obliczone Testem Gamesa-Howella.

3. ANALIZA UZYSKANYCH WYNIKÓW BADAŃ

Analizy porównujące wyodrębnione grupy w zakresie nasilenia wymiarów psychologicznego syndromu agresji są zawarte w tabelach 1-12.

Ogólny poziom nasilenia syndromu agresji

Tab. 1. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) ogólnego poziomu nasilenia syndromu agresji (WO) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Ogólny poziom nasilenia syndromu agresji (WO)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,3	1,9	–	–	0,000	0,006
B (N=26)	4,2	2,3	–	–	0,000	0,000
C (N=77)	8,1	1,7	0,000	0,000	–	0,01
D (N=30)	6,8	2,0	0,006	0,000	0,01	–

Wyniki dotyczące ogólnego nasilenia syndromu agresji wskazują na następujące prawidłowości:

1. Syndrom ten najsilniej zaznacza się w grupie nieletnich chłopców (grupa C). Wyniki tej grupy różnią się istotnie od wyników pozostałych grup (chłopców dostosowanych, dziewcząt dostosowanych, nieletnich dziewcząt).

2. Objawy tego syndromu u nieletnich dziewcząt są niższe niż u nieletnich chłopców, ale jednocześnie są istotnie wyższe niż u osób dostosowanych (zarówno dziewcząt, jak i chłopców).

3. Przedstawione prawidłowości pozwalają na stwierdzenie, że objawy agresji u nieletnich są istotnie wyższe niż u młodzieży pozytywnie przystosowanej społecznie (w obrębie grupy nieletnich dziewcząt i chłopców nie ma istotnych różnic w ogólnym nasileniu tej zmiennej).

Czynnik I – Skłonność do działań odwetowych

Tab. 2. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: skłonność do działań odwetowych (SE) w IPISA-II

Grupy	Zmienna: Skłonność do działań odwetowych (SE)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,4	1,9	–	0,01	0,000	–
B (N=26)	3,9	1,9	0,01	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,7	1,9	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,5	2,5	–	0,000	–	–

Na podstawie wyników czynnika: skłonność do działań odwetowych można stwierdzić, że najwyższe wyniki wykazują osoby nieletnie (zarówno dziewczęta, jak i chłopcy). Można wnioskować, że osoby nieletnie w sytuacji realnego lub urojonego pokrzywdzenia często reagują agresją, są również skłonne do przygotowania i realizowania zamierzonej zemsty. Ponadto częściej szukają sposobności, aby realizować odwet za doznane niepowodzenie. Swój dział...

Czynnik II – Tendencje autodestrukcyjne

Tab. 3. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: tendencje autodestrukcyjne (SF) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Tendencje autodestrukcyjne (SF)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,8	1,2	–	–	0,000	0,000
B (N=26)	6,1	1,5	–	–	0,01	0,01
C (N=77)	7,3	1,8	0,000	0,01	–	–
D (N=30)	7,8	2,0	0,000	0,01	–	–

W czynniku tendencje autodestrukcyjne występują istotne różnice między osobami dostosowanymi pozytywnie (chłopcami i dziewczętami) i nieletnimi (chłopcami i dziewczętami). Nieletni istotnie częściej kierują agresję fizyczną do siebie, zadają sobie ból fizyczny, dokonują samouszkodzeń i podejmują próby samobójcze. Część wyników indywidualnych w grupie nieletnich wskazuje na istnienie wysokiego ryzyka związanego z próbami samobójczymi.

Czynnik III – Zaburzenia kontroli agresji

Tab. 4. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: zaburzenia kontroli agresji (WR) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Zaburzenia kontroli agresji (WR)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
1	2	3	4	5	6	7
A (N=69)	5,5	1,7	–	–	0,000	0,01

1	2	3	4	5	6	7
B (N=26)	5,2	1,7	–	–	0,000	0,01
C (N=77)	7,8	1,6	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,9	2,0	0,01	0,01	–	–

Zaburzenia kontroli agresji (czynniki III) istotnie różnicują osoby pozytywnie dostosowane społecznie (chłopców i dziewczęta) od nieletnich (chłopców i dziewcząt). Osoby z zaburzeniami socjalizacyjnymi charakteryzują istotnie większe trudności w zakresie kontroli przejawów własnej agresywności, opanowania impulsywności i wybuchowości od dziewcząt i chłopców pozytywnie dostosowanych społecznie.

Czynnik IV – Agresja przemieszczona

Tab. 5. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: agresja przemieszczona (NA) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Agresja przemieszczona (NA)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,8	1,6	–	0,01	0,000	–
B (N=26)	4,8	1,0	0,01	–	0,000	0,002
C (N=77)	7,8	1,8	0,000	0,000	–	0,01
D (N=30)	6,4	2,0	–	0,002	0,01	–

Czynnik V – Nieuświadomione tendencje agresywne

Tab. 6. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: nieuświadomione tendencje agresywne (AP) w IPISA-II

Grupy	Zmienna: Nieuświadomione tendencje agresywne (AP)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,7	1,8	–	0,04	0,000	–
B (N=26)	4,6	1,5	0,04	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,4	1,8	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,5	2,0	–	0,000	–	–

Wyniki w czynniku V najsilniej zaznaczają się w grupie nieletnich chłopców (grupa C), na podobnym poziomie występują w grupie chłopców dostosowanych (grupa A) i nieletnich dziewcząt (grupa D). Najniższe wyniki osiągnęły dostosowane dziewczęta (grupa B). Na tej podstawie można stwierdzić, że nieletni chłopcy najczęściej, a dostosowane dziewczęta najrzadziej przejawiają skłonności do manifestowania zachowań pozornie nieagresywnych, będących formą bezkonfliktowej i nie karanej agresywności.

Czynnik VI – Agresja pośrednia

Tab. 7. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: agresja pośrednia (Apo) w IPISA-II

Grupy	Zmienna: Agresja pośrednia (Apo)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
1	2	3	4	5	6	7
A (N=69)	6,1	1,6	–	–	0,000	0,01

1	2	3	4	5	6	7
B (N=26)	5,3	1,6	–	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,9	1,7	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	7,5	2,1	0,01	0,000	–	–

Agresja pośrednia w sposób istotny statystycznie dzieli grupy młodzieży dostosowanej społecznie (zarówno dziewcząt, jak i chłopców) i nieletnich (zarówno dziewcząt, jak i chłopców). W związku z tym można sugerować, że młodzież wchodząca w konflikt z normami obyczajowymi i normami prawa karnego istotnie częściej przejawia tendencje do zmiany form napastliwości bezpośredniej na pośrednią, czyli do atakowania innych osób poprzez ośmieszanie, plotkowanie o nich, skarżenie, wyśmiewanie cudzych poglądów, niesprawiedliwe traktowanie, nadmierne krytykowanie i stosowanie gróźb.

Czynnik VII – Agresja instrumentalna

Tab. 8. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: agresja instrumentalna (AS) w IPISA-II

Grupy	Zmienna: Agresja instrumentalna (AS)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,4	1,4	–	0,03	0,000	0,01
B (N=26)	4,6	1,1	0,03	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,8	1,6	0,000	0,000	–	0,04
D (N=30)	6,7	2,0	0,01	0,000	0,04	–

(szczególnie chłopcy) stosują zachowania agresywne jako sposób realizacji własnych celów. Zachowania tego typu istotnie rzadziej występują w grupie osób dostosowanych (szczególnie u dziewcząt).

Czynnik VIII - Wrogość wobec siebie

Tab. 9. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: wrogość wobec siebie (AF) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Wrogość wobec siebie (AF)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	4,7	1,7	–	–	0,000	0,01
B (N=26)	4,5	1,8	–	–	0,000	0,01
C (N=77)	6,8	1,9	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,4	2,3	0,01	0,01	–	–

Wrogość wobec siebie istotnie różnicuje grupy osób dostosowanych społecznie i nieletnich. Dlatego można sugerować, że nieletni istotnie częściej przejawiają negatywny stosunek do siebie, wyolbrzymiają własne braki i niedostatki, przejawiają skłonności do samoponiżania i myśli o samounicestwieniu.

Czynnik IX – Agresja fizyczna wobec otoczenia

Tab. 10. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: agresja fizyczna wobec otoczenia (K) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Agresja fizyczna wobec otoczenia (K)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
1	2	3	4	5	6	7
A (N=69)	5,7	1,7	–	0,000	0,000	–

1	2	3	4	5	6	7
B (N=26)	4,5	0,8	0,000	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,8	1,6	0,000	0,000	–	0,04
D (N=30)	6,7	2,0	–	0,000	0,04	–

W czynniku IX najwyższe wyniki osiągnęli nieletni chłopcy (grupa C), wyniki chłopców dostosowanych i nieletnich dziewcząt kształtowały się na podobnym poziomie, natomiast najniższe wyniki osiągnęły dostosowane dziewczęta (grupa B). Uzyskane prawidłowości pozwalają sądzić, że nieletni chłopcy istotnie najczęściej, a dostosowane dziewczęta istotnie najrzadziej przejawiają tendencję w kierunku podejmowania w relacjach interpersonalnych działań o charakterze przemocy fizycznej w postaci bicia, kopania, szczypania, poszturchiwania, czyli kierowania ataku w kierunku innych osób.

Czynnik X – Wrogość wobec otoczenia

Tab. 11. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: wrogość wobec otoczenia (O) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Wrogość wobec otoczenia (O)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
1	2	3	4	5	6	7
A (N=69)	5,3	1,9	–	0,02	0,000	–
B (N=26)	3,9	1,9	0,02	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,4	1,6	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,4	2,4	–	0,000	–	–

wania i niedoceniań. Natomiast najsłabiej tego typu prawidłowości zaznaczyły się w grupie dostosowanych dziewcząt (gr. B).

Czynnik XI – Agresja reaktywna

Tab. 12. Porównania wielokrotne Testem Gamesa-Howella różnic między grupami: dostosowanych chłopców (grupa A), dostosowanych dziewcząt (grupa B), nieletnich chłopców (grupa C), nieletnich dziewcząt (grupa D) w czynniku: agresja reaktywna (AR) w IPSA-II

Grupy	Zmienna: Agresja reaktywna (AR)		Istotność różnic międzygrupowych (p.i. ≤)			
	M	s	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Grupa D
A (N=69)	5,1	2,2	–	–	0,000	0,002
B (N=26)	4,5	2,0	–	–	0,000	0,000
C (N=77)	7,4	1,9	0,000	0,000	–	–
D (N=30)	6,9	2,1	0,002	0,000	–	–

Czynnikiem istotnie dzielącym grupy młodzieży dostosowanej i niedostosowanej społecznie był również czynnik agresji reaktywnej. Na podstawie występujących prawidłowości można zauważyć, że nieletni (chłopcy i dziewczęta) istotnie częściej charakteryzowali się dużą impulsywnością. W ich reakcjach występowało duże nasilenie emocjonalności oraz brak racjonalnego stosunku do zaistniałej sytuacji. Tendencja ta istotnie rzadziej zaznaczyła się u młodzieży pozytywnie dostosowanej społecznie (chłopców i dziewcząt).

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Wyniki przedstawionych badań stanowią podstawę do stwierdzenia, że u nieletnich (szczególnie u chłopców), w stosunku do młodzieży pozytywnie dostosowanej społecznie, istotnie silniej zaznaczają się objawy psychologicznego syndromu agresji w postaci skłonności do działań odwetowych, tendencji autodestrukcyjnych, zaburzeń kontroli agresji, agresji przemieszczonej, nieświadomych tendencji agresywnych, agresji pośredniej, agresji instrumentalnej, wrogości

wobec siebie, agresji fizycznej wobec otoczenia, wrogości wobec otoczenia oraz agresji reaktywnej (por. tab. 1-12).

Odpowiedź społeczna na zachowania agresywne nieletnich jest możliwa w postaci dwóch podstawowych reakcji: punitwno-restrykcyjnej i terapeutycznej. Pierwszy typ reakcji przewidują kodeksy karne, gdy dane zachowanie agresywne narusza obowiązujące prawo. Natomiast drugi typ reakcji polega na zabiegach pedagogicznych i psychokorekcyjnych, jakie są podejmowane względem agresorów²¹. W oddziaływaniach korekcyjnych nie można koncentrować się jedynie na redukowaniu intensywności i częstości przejawów agresywności, ale należy tworzyć takie warunki rozwojowe, aby sprzyjały one kształtowaniu wartości, norm etyczno-moralnych oraz zmianie struktur poznawczych, obrazu siebie i samooceny, które pozwolą na konstruktywne regulowanie stosunków interpersonalnych²².

Terapia emotywno-poznawcza zakłada, że zachowanie agresywne jednostki w dużym stopniu jest uzależnione od jej przekonań, postaw, sposobu myślenia i oczekiwań. Sposób, w jaki przyswaja informacje i przetwarza je w sytuacjach społecznych, można przedstawić w postaci sześciostopniowego modelu²³:

1. zakodowanie wskazówek społecznych dotyczących danej sytuacji społecznej,
2. interpretacja i stworzenie reprezentacji umysłowej zdarzenia za pomocą wskazówek społecznych i schematu wewnętrznego,
3. ustalenie celów możliwych do osiągnięcia,
4. ocena możliwych reakcji,
5. decyzja dotycząca reakcji na daną sytuację,
6. zareagowanie w odpowiedni sposób.

Jeśli interpretacja określonych sytuacji wyzwalających agresję jest kwestią nastawień i przekonań jednostki nabytych w toku nieprawidłowej socjalizacji i utrwalonych tak silnie, że stały się nawykiem, to celem terapii powinna być zmiana w zakresie postrzegania świata tak, by spostrzeżenia nie wzbudzały agresji²⁴. Interwencje przeciwdziałania przemocy pokazały, że największa skuteczność tego typu działań jest związana z podejściami mającymi na celu zwiększanie samokontroli, zrozumienia sytuacji, samooceny i umiejętności interpersonal-

nych²⁵. Ponadto w redukowaniu zachowań agresywnych zwraca się uwagę na takie podejścia, jak: omawianie przyczyn gniewu i wrogości, modelowanie zachowania nieagresywnego, ćwiczenie umiejętności konstruktywnego rozwiązywania konfliktów, prowadzenia negocjacji oraz sprzyjanie rozwojowi empatii mającej na celu hamowanie dehumanizacji ofiary²⁶.

Wyniki badań sugerują, że niwelowanie przejawów agresji u nieletnich powinno również następować w wyniku działań zmierzających do przepracowania obrazu siebie i samooceny, ponieważ pozytywnej samoocenie towarzyszy wiele innych konstruktywnych zmiennych podmiotowych. Najważniejsze z nich to²⁷: a) wyższy poziom faktycznych osiągnięć życiowych, b) większa motywacja osiągnięć, c) bardziej pozytywne sądy o innych ludziach, d) sprawniejsze funkcjonowanie społeczne, e) poczucie wewnętrznej kontroli zdarzeń, f) większe zadowolenie z życia, g) silniejsza potrzeba aprobaty społecznej, h) częstsze przeżywanie uczuć pozytywnych, i) rzadsze przeżywanie uczuć negatywnych, j) lepsze samopoczucie psychiczne, k) skuteczniejsze radzenie sobie ze stresem, l) lepszy stan zdrowia somatycznego.

Praca nad obrazem siebie i samooceną w postępowaniu resocjalizacyjnym wynika z faktu, że człowiek tworzy pole fenomenologiczne składające się z pełnego systemu spostrzeżeń, znaczeń oraz przypisywanego im sensu. Elementy pola fenomenologicznego, które jednostka widzi jako „się”, „mnie” lub „ja” tworzą wzorzec spostrzeżeń określany jako obraz siebie. Choć „Ja” ulega zmianie, to zawsze zachowuje wzorcowy, zintegrowany i zorganizowany charakter²⁸. Osoba z zaburzonym obrazem siebie nie dopuszcza do świadomości znaczących doświadczeń zmysłowych i emocjonalnych lub doprowadza do zniekształcenia doświadczeń, przyjmując sztywną i obronną postawę wobec zdarzeń, które zagrażają potrzebie akceptacji i spójności „Ja”²⁹. W związku z tym działania resocjalizacyjne powinny uwzględnić przede wszystkim umocnienie obrazu siebie, zwiększenie adekwatnej oceny w zakresie udziału własnego „Ja” w sytuacjach społecz-

²⁵ M. Seligmann, E. Walker, D. Rosenhan. *Psychopatologia*. Warszawa: Zysk i S-ka 2001 s. 744.

²⁶ E. Aronson, T. Wilson, R. Akert. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Warszawa: Zysk i S-ka 1997 s. 535.

²⁷ B. Wojciszke. *Pogranicze psychologii osobowości i społecznej: samoocena jako cecha i jako motyw*. W: *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie*. Red. B. Wojciszke, M. Plopa. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2003 s. 17.

²⁸ L. Pervin, O. John. *Osobowość. Teorie i badania*. Kraków: UJ 2002 s. 175-176.

²⁹ Tamże s. 186.

nych, wzmocnienie pewności siebie w interakcjach społecznych oraz uwolnienie samooceny od społecznego układu odniesienia.

Większe i wyraźniejsze zmiany w zakresie „Ja” zachodzą w małych, ale silnych grupach. Wynika to z faktu, że u każdego człowieka występuje potrzeba akceptacji obejmująca poszukiwanie ciepła, sympatii, szacunku, współczucia i uznania, które docierając do świadomości, wspomagają potencjał samorealizacyjny jednostki³⁰. Potwierdzają to wyniki badań dotyczące skuteczności programów resocjalizacyjnych, w których zwrócono uwagę, że oddziaływania przeprowadzone w środowisku społecznym wywierają większy wpływ na zmniejszenie zachowań antyspołecznych od tych, które są stosowane w warunkach zamkniętych. W związku z tym zwiększeniu skuteczności powinno służyć strukturalne powiązanie sposobu resocjalizacji ze środowiskiem społecznym³¹. Dlatego praca psychologiczna w resocjalizacji nieletnich powinna być nakierowana na budowanie i podtrzymywanie relacji grupowych, w których obecne są takie elementy, jak otwartość, uczciwość, dzielenie się i uświadamianie wzajemnych emocji³². Budowaniu pozytywnych relacji nieletnich z innymi ludźmi sprzyja terapia otoczeniem (*milieu therapy*), której istota polega na postawieniu wychowanka w sytuacji totalnego naporu pozytywnych oddziaływań (zasada totalnego nacisku) oraz wyzwaniu u niego inicjatywy i społecznej odpowiedzialności. Ważnym aspektem w pracy z nieletnimi jest również tworzenie pozytywnej kultury rówieśniczej zarówno w warunkach środowiska domowego, szkolnego, jak i w zamkniętych instytucjach resocjalizacyjnych. Istnienie negatywnych podkultur młodzieżowych, negujących większość norm akceptowanych społecznie, stanowi główną przeszkodę w organizacji procesu resocjalizacji, szczególnie w warunkach ośrodka wychowawczego lub zakładu poprawczego. Stworzenie, rozwijanie i koordynowanie działalności pozytywnej kultury rówieśniczej powinno stanowić przeciwwagę dla subkultur o charakterze destrukcyjnym. Dzięki funkcjonowaniu w konstruktywnej grupie nieletni może przyjąć aktywną postawę w procesie samorealizacji, ponieważ w środowisku rówieśników młodzież sama wyznacza sobie przepisy do przestrzegania, zadania do wykonania oraz nagrody i kary za różne formy aktywności. Dodatkowym argumentem za tworzeniem konstruktyw-

wewnętrznym nagradzaniu i karaniu. Działania rówieśnicze mogą być ukierunkowane na różne cele, między innymi na³³: a) tworzenie pozytywnych interakcji, b) rozwijanie umiejętności i kompetencji społecznych, c) radzenie sobie z negatywną presją rówieśniczą, angażującą w działania antyspołeczne i autodestrukcyjne, d) przygotowanie do realizacji różnych ról społecznych poprzez włączenie w działalność lokalnej społeczności (uczestnictwo rówieśnicze), e) umożliwienie podejmowania decyzji i odpowiedzialności za siebie i innych, f) pomoc innym w trudnych chwilach, co sprzyja rozwojowi poczucia odpowiedzialności i podnoszenia własnej wartości (rówieśnicze poradnictwo).

Skuteczność oddziaływań konstruktywnych grup rówieśniczych zależy od kilku czynników. Programem powinna kierować kompetentna osoba dorosła (psycholog lub pedagog), która rozumie rolę młodzieży w kształtowaniu osobowości i zachowań rówieśników, ma wiedzę z zakresu dojrzewania, zdolności empatycznych i jest pozytywnie nastawiona do młodzieży. Do podstawowych zadań organizatora programu powinno należeć przygotowanie liderów młodzieżowych do ról, jakie będą spełniali w grupach, dawanie wsparcia liderom w trakcie realizacji programu oraz wnikliwa analiza wyników działania grupy w celu modyfikacji oddziaływań rówieśniczych.

BIBLIOGRAFIA

- Aronson E., Wilson T., Akert R.: Psychologia społeczna. Serce i umysł. Warszawa: Zysk i S-ka 1997.
- Bartkiewicz Z.: Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych. Lublin: AWH Antoni Dudek 2001.
- Bieła A.: Współczesne tendencje w psychologii poznawczej. „Przegląd Psychologiczny” 1989 nr 1 s. 27-43.
- Bielecki E.: Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca. Bydgoszcz: WSP 1995.
- Błachut J., Gaberze A., Krajewski K.: Kryminologia. Gdańsk: Arche 2001.
- Borecka-Biernat D.: Osobowościowe i wychowawcze przesłanki agresji uczniów w sytuacji ekspozycji społecznej. W: Problemy współczesnej patologii społecznej. Red. B. Urban. Kraków: 1998 s. 85-100.
- Crick N., Dodge K.: A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. „Psychological Bulletin” 1994 nr 115 s. 74-101.
- Gaś Z.: Współzależność między wybranymi formami agresywności a patologicznymi cechami osobowości. „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1981 nr 12 s. 119-134.

³³ Z. Gaś. *Młodzieżowe programy wsparcia rówieśniczego*. Katowice: BPS 1999 s. 59.

- Gaś Z.: Zrewidowana wersja Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji – IPSA II. „Przegląd Psychologiczny” 1987 nr 4 s. 1003-1015.
- Gaś Z.: Młodzieżowe programy wsparcia rówieśniczego. Katowice: BPS 1999.
- Geller S.: Funkcje mechanizmów poznawczych w regulacji agresji. W: Z zagadnień psychologii agresji. Red. A. Frączek. Warszawa: PWN 1980 s. 97-116.
- Gierowski J.: Osobowość i procesy motywacyjne sprawców zabójstw seksualnych. „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1988 nr 19 s. 217-230.
- Gierowski J.: Psychologiczne wyznaczniki przestępczości. W: Psychologia. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej. Red. J. Strelau. T. 3. Gdańsk: GWP 2000 s. 710-729.
- Hollin C., Browne D., Palmer E.: Przestępczość wśród młodzieży. Rozpoznanie zjawiska, diagnozowanie i profilaktyka. Gdańsk: GWP 2004.
- Nowak A., Wysocka E.: Problemy i zagrożenia społeczne we współczesnym świecie. Elementy patologii społecznej i kryminologii. Katowice: WN „Śląsk” 2001.
- Pervin L., John O.: Osobowość. Teorie i badania. Kraków: UJ 2002 s. 175-176.
- Radochoński M.: Wybrane determinanty ciągłości zaburzeń antyspołecznych. W: Problemy współczesnej patologii społecznej. Red. B. Urban. Kraków: 1998 s. 25-55.
- Reykowski. Spontaniczna agresja i spontaniczne czynniki ją hamujące. „Przegląd Psychologiczny” 1997 nr 2 s. 23-31.
- Rode D.: Społeczne i psychologiczne determinanty przestępczych zachowań agresywnych młodzieży. W: Przemoc dzieci i młodzieży. Red. J. Papież, A. Plukis. Toruń: A. Marszałek 1997 s. 127.
- Seligmann M., Walker E., Rosenhan D.: Psychopatologia. Warszawa: Zysk i S-ka 2001.
- Szałański J., Wątle-Bechaj D.: Wskaźniki syndromu agresji osadzonych za przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu oraz mieniu. W: Wina – kara – nadzieja – przemiana. Red. J. Szałański. Łódź–Warszawa–Kalisz: COSSW 1998 s. 400-408.
- Szecówka A.: Zachowania dewiacyjne a stymulowanie empatii młodzieży zakładu poprawczego. W: Problemy współczesnej patologii społecznej. Red. B. Urban. Kraków 1998 s. 71-84..
- Tyszkowa M.: Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych. Warszawa: PWN 1986.
- Urban B.: Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży. Kraków: UJ 2000.
- Wolińska J. M.: Psychologiczne aspekty pracy prewencyjnej z młodzieżą agresywną (przestępczą i nieprzestępczą). W: Wina – kara – nadzieja – przemiana. Red. J. Szałański. Łódź–Warszawa–Kalisz: COSSW 1998 s. 379-386.
- Wolińska J. M.: Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny. Lublin: UMCS 2000.
- Wojciszke B.: Pogranicze psychologii osobowości i społecznej: samoocena jako cecha i jako